

է. Ի քանն զոհանամ զԱստուծոյ վասն ամենեցուն ձեր... Արարչագործ Աստուած Հոգին ճշմարտութեան:

Դ. Ի քանն Հոգի երեսաց մերոց Տէր Բրիստոս... Աստուած զբանն իւրական: Չորս գրութիւններս ալ կը գտնուին Վենետ. Մխիթարեան Հարց Թ. 301 Տօնապատճառին մէջ: Վերջինը ծանօթ է Կարինեանին ալ հմմտ. Յուց., էջ 2016:

Ե. Բարոզ ի քանն ի սկզբանէ արար Աստուած զերկինս եւ զերկիր: Այս ալ կը գտնուի Քարոզագրքի մը մէջ (Թղ. 157), որ վերջգրեալ Հայրերուն քովն է: Մեր ձեռագիրներէն միոյն մէջ ալ կայ, հմմտ. Տաշեան, Յուց., էջ 769:

Զ. Տարակոյս կը վերցնեն նմանապէս Հ. Զարբանէլեանէ յանուն Վարդանայ յիշուած ի Ս. Խաչ ճառերը, որոնցմէ մին կը թուի Հ. Ալիշանի «Ներքող ի Ս. Խաչ», անուանած երկը, զորն առանց երկբայութեան անոր հեղինակութիւններուն մէջ կը զետեղէ (հմմտ. Հայպատմ., էջ 270):

Դ. Անհարազատ երկեր: Յովհ. Վանականի Տոյակապ աշակերտին համբաւը մեծ էր եւ ամէն կողմ տարածուած եւ ասոր հետեւութեամբ պէսպէս գրութիւններ, որոնք «Վարդան» անուն հեղինակ մը ունեցած են, սխալմամբ յետնագոյններէն անոր վերագրուած են: Բաց աստի «Վանական», յորջորջանքն ուրիշ Վարդաններ ալ, ինչպէս Վարդ. Այգեկցին ժառանգած են եւ այս կէտս ալ սխալմունքի դուռ բացած է:

Այսպիսի գրութիւններու թիւը փոքր չէ, սակայն որովհետեւ ոմանք կարեւոր երկասիրութիւններ չեն, հոս միայն նշանաւորները յիշատակելով պիտի գոհանամ:

Ա. Աշխարհագրութիւն Նորոգ Թարգմանչին եւ երկրորդ Լուսաւորչին Վարդանայ վարդապետի: Այս խորագրէս յայտնի կ'երեւայ որ՝ մատենաս ընծայուած է Արեւելցի վարդապետին, սակայն ինչպէս Հ. Զամբան արդէն ուշագիր եղած է գործքիս հեղինակը յետին դարու անձ մըն է: Զամբան կը գրէ. «Եւ եւ որք սմա (Արեւելցւոյ) ընծային զհամառօտ աշխարհագրութիւն ինչ՝ արարեալ ի Վարդանայ ումեմէն, բայց հեղինակ նորին յետոյ է քան զսա եւ քան զաշակերտ սորա զՅովհան Երզնկացին, զի ի ձեռագիր օրինակս բանք լինին անդ եւ զԵրզնկացւոյն» (Պատմ. Հայց. Գ, էջ 242): Գրութեանս Վարդան Արեւելցւոյ չըլլալուն մէկ

ուժեղ ապացոյցն այն է, որ անոր մէջ, ինչպէս տեսանք, յիշատակուած է անոր մահը: Աշխարհագրութեանէս կան բաւական թուով ձեռագիրներ: Հայ բնագիրը տպուած է մի քանի անգամ, այսպէս 1698ին եւ 1728ին¹ (Ի Կ. Պոլիս) կից Երեմիայի բառագրքին (էջ 486—496): Դարձեալ հայերէն բնագրով եւ գաղղիներէն Թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայած է Saint-Martin ի Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, p. 240:

Բ. Առակը Վարդանայ վարդապետի: Հ. Զամբան կը գրէ «Հաւաքեաց ի մի (Վարդան Արեւելցի) եւ զգիրս իմաստալից առաւարանութեանց Մխիթարայ Գօշի եւ այլոց ոմանց, յորս յաւել ինքն զայլ բազում առակս հանճարալիցս եւ օգտաւէտս» (Պատմ. Հայց. Գ, էջ 241): Նախընթաց դարերուն, Հ. Զամբանի եւ անոր հետեւողներուն հակառակ շատ գիտնականօրէն եւ հիմնապէս ցուցուց Նիկողայոս Մառ իւր ռուսերէն Сборники притчъ Вардана, Պետերբուրգ 1899, անուն երկին մէջ թէ առակախօս վարդապետը չէ Արեւելցին, այլ Մարթագին կամ աւելի սովորական մականուամբ Այգեկցին Վարդան: Մառի երկը մեր ազգին աւելի դիւրամատչելի ըրած է Հ. Յ. Տաշեան զայն հայերէնի Թարգմանելով (Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածքներ, Վիեննա 1900, էջ ԺԱ + 193):

Այս գրութեանէն ալ բաւական ձեռագիրներ կը գտնուին: Մաս մը արդէն Ն. Մառ իւր վերոյիշեալ երկին մէջ յիշատակած է: Հայագէտ Ռսուլեջապետին կը պարտինք նմանապէս մատենիս գրեթէ լիակատար հրատարակութիւնը: Այս ալ վերոգրեալ երկին մէջ կատարուած է: Հատընտիր գաղղիներէն Թարգմանութեամբ տպագրած է առակներէս Saint Martin, Choix des Fables de Vartan, Paris 1825, էջք 94: Գիտական տեղեկութիւններով մաս մ'ալ ի լոյս ընծայած է Հ. Վ. Յովնանեան իւր «Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ», անուն երկին մէջ (տպ. Վիեննա 1897, էջ 229, 273—337):

Գ. Վասն անքուն Որդանց: Գործքիս հեղինակ դրուած է Վարդան Վանական (հմմտ. Տաշ., Յուց., էջ 17 եւ 805): Սակայն բաց ի այլ եւ այլ պատճառներէ բովանդակութիւն

¹ Հմմտ. հատած մ'ալ Բազմալէպ Թերթին մէջ 1887, էջ 134—144:

ապացուցուցինք երկրորդ դեգերում մը ի կիլիկիա կասկածական է: Հայկական թուին «Է» ի «Ե» փոփոխուելը շատ դիւրին է, նմանապէս կարելի է թերեւս ընդունիլ թէ վարդան քրիստոսական թուին մէջ շփոթած է, վասն զի ինքն ընդհանրապէս հայկականը կը գործածէ: Կամ աւելի ճիշդը՝ պիտի ըսենք թէ քրիստոսական թիւը Եւսեբիոսի հետեւելով հաշուած է:

Հրատարակութիւնը: Գործքս թարգմանութիւն ըլլալով միայն հրատարակութիւնները յիշատակելով կը գոհանամ: Երկու անգամ ի լոյս ընծայուած է յերուսաղէմ 1870 ին եւ 1871 ին: Յաւելուածը տպուած է առանձին Միութիւն Հաշտենից թերթին մէջ 1860, թ. 6, 7, 8:

Երկու վարդանի համար մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ աւելի յաւելուածին համար, վասն զի իւր գրչին զուտ արդիւնք է հմտ. էջ 609 — 622¹:

Բ. Նորին Տեառն Միխայէլի Պատրիարքի Ասորոյ Յաղագս Բահանայութեան թէ ուստի սկսանի եւ ուր կատարի, եւ թէ զինչ է քահանայութիւնն:

Հանգոյն Պատմութեան նմանապէս այս ճառն իշող քահանան, ինչպէս կարելի է մակարեբել, թարգմանած է եւ զայն վարդան Արեւելցին կոկած ու ճոխացուցած է ամէն տեսակէտէ առնելով:

Երկուքին մէջ ալ անոր դերն ի հարկէ իշխի հետ զուգակշիռ չէ, սակայն միւս կողմանէ ալ չենք կրնար ըսել թէ անոր աջակցութիւնը դոյն է եւ անշնանկ: Իբրեւ մանաւանդ հայերէն լեզուի սրբագրիչ իւր ժամանակին համար վանականի աշակերտին մասնակցութիւնը պատուաբեր է ու գոհացուցիչ:

Արեւելցի վարդապետին աչքի զարնող գրութիւններու համառօտ տախտակը դնելէն եւ անոնց վրայ կարճառօտ խօսելէն վերջ, կ'արժէ անոնց մասին մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն յաւելուլ:

Անոր գրած երկասիրութիւններու լեզուն աղճատ չէ, այլ ժամանակակից մատենագիրներու հետ համեմատելով լաւ խնամուած: Որչափ կը տեսնուի առանձին գորգուրանքի առարկայ ըրած է ներքոյններուն լեզուն: Պատմութեան մէջ, մանաւանդ վերջերը (այսպէս Հուլաղու կամ Հալաղու խանին հետ ունեցած տե-

սակցութիւնը), ռամկաստուն քառեր եւ ասութիւններ սովորական խօսակցութիւններու մէջ պահուած են¹:

Անոր ոճն ալ քանի մը սեւ կէտեր անտես ընելով բարձր է ու պերճախօս: Դարձեալ ներքոյնները ոճին ու իմաստին կողմանէ գերադաս են՝ համեմատութեամբ միւս գործքերու: Ներքոյ արտասանելու մէջ անիկա քաղցրախօս է եւ ուշագրաւ գաղափարներով օծուն: Մեր ճարտասաններու երամին մէջ նա Եղիշէի, Ներսէս Լամբրոնացւոյ եւ ուրիշ մի քանի կարկառուն դէմքերու հետ կրնար յերեւան գալ իբրեւ վարպետ մը քաջ, որուն շաւիղներուն հետեւելու էր ուսանողութիւնը: Միայն ցաւալին այն է որ անոնց ամէնուն վայելման դեռ արժանացած չենք, վասն զի դեռ ամէնը չեն հրատարակուած եւ ձեռագիրներ ալ անյայտ կը մնան:

Անիկա իւր բոլոր գրութիւններու մէջ կը ցուցնէ մեծ հմտութիւն: Ծանօթ է հայազգի բոլոր պատմագիրներու: Ս. Գրոց մեկնութիւններու մէջ անձրկած չի կենար, այլ տեղեկ է հոս ալ նշանաւոր մեկնաբաններու եւ իւր գրութիւնները կը հիւսէ Աթանասի, Եփրեմի, Ոսկերեանի, Կիւրեղներու, Գրիգորներու եւ ուրիշ շատ մը հոյակապ հեղինակներու արտագրածներով: Օտարազգի անձինքներու գրութիւններէն օգտուած է՝ ընդհանրապէս անոնց թարգմանութիւնները աչքի առջեւ ունենալով: Սակայն անհաւանական չէ թէ այլահնչիւն բարբառներու գիտութիւնն ալ ժառանգած էր: Չամչեանի կարծիքին համեմատ անիկա ծանօթ էր պարսկերէնի, եբրայեցերէնի, բայց մանաւանդ յունարէնի եւ ասորերէնի (Պատմ. Հայց. Գ, էջ 240):

Անոր հմտութիւնը միայն գրաւորին վրայ չի տարածուիր, այլ ժողովրդեան ու աշակերտներու խաւերուն մէջ դեգերելով շատ մը աւանդութիւններ հաւաքած է եւ զանոնք օգտակարապէս գործածած: Աշխարհագրական նիւթերու մէջ ունեցած հմտութիւնն ալ կարելի չէ անտեսելով անցնել, անոնց մէջ ալ ընդարձակ է սահմանը:

Անձի մը մեծութիւնը կը տեսնուի իւր կենցաղավարութենէն եւ արտագրած արգասիքներէն եւ երբ յետսահայեաց ակնարկ մը արձակուի վարդանի կենքին ու երկերուն վրայ, այն ատեն անոնք իբրեւ ջինջ հայլի մը կը

¹ Բաց անոր ունի պատմական մանրապատում տեղեկութիւններ, ինչպէս քիչ յառաջ գրուած յառաջգրութիւնէն կարելի է տեսնել:

¹ Այս ռամկաստութեանց նկատմամբ բաւական խօսած է Հ. Ղ. Յովհաննէան, հմտ. Հետազոտութիւնք Նախնեաց ռամկութեան վրայ էջ 253:

պատկերացնեն անոր գնահատելի արժանիքը՝ Արդէն դարերը համոզուած են անոր մեծու- թեան վրայ եւ անոր անունը հռչակած են «Մեծ» յորջորջումով:

Թէեւ «Լուր արեղայ» մըն էր, ինչպէս ինչինքը կոչել սովոր է (Հմմտ. Պտմ., էջ 158), ինչինքը կոչել սովոր է կենդանացնէր կոստանդին սակայն իւր վրան կը կենդանացնէր կոստանդին կաթուղիկոսին երկրորդ եւր եւ զայն կ'արգա- լաքնէր հոյակապ պտուղներ յառաջ բերելով: Բայց իւր ամէնէն մեծ արժանիքը կը կայանայ անուանի եւ բաղմամբիւ աշակերտներու եւ եր- կերու մէջ, որոնք ինչպէս մինչեւ ցայսօր՝ այս- կերու մէջ, որոնք ինչպէս մինչեւ ցայսօր՝ այս- պէս եւ ասկէ վերջ պիտի հանդիսանան անոր «Մեծ» անուան մշտաբարբառ քարոզներ:

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍՊԵՆՆ

ՂԱԶԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԹՈԽԱԹԵՑԻ ՏԱՂԱՍՏԵՑ (1550-1610)

Ղազար կը վերաբերի այն տաղասացներու շարքին, որոնց թշուառութիւնը լեզու տուած է՝ հեռու հայրենիքէն, ղարկալութեան մէջ հայ- րենի աշխարհն ողբալու: Ինչպէս Ստեփանոս եւ Թադեոս թոխաթեցիները, նոյնպէս անոնց համը- րակն Ղազար առաջին անգամ օտար երկրի տակ կը ծանօթանայ մեզի, սա «ի մայրաքաղաքն կամեսից՝ յերկիրն Ըռուզաց եւ Իլխաց»:

Շնորհեան թուականն (1550⁶) անտոյգ կը մնայ. բայց ծնած է թոխաթ, ինչպէս կ'երեւ- ւայ՝ Ս. Բառասնից թաղը, ուր թաղուած են իւր ծնողք 1602էն յառաջ. «Գովասանք՝ ի վերայ թոխաթ քաղաքի» տաղին մէջ կը գրէ այս նկատմամբ:

Մեր ննջեցեալքն թոխաթ հանգած,
Սուրբ Բառասնից թաղըն պառկած:

Հոս հաւանորէն անցուց Ղազար իւր երիտասար- ղութիւնն ալ. յամենայն դէպս թոխաթ թէ իրրեւ հայրենիք եւ թէ իբրեւ վայելուչ, վաճառաշահ եւ փարթամ քաղաք մեծ աղղեցութիւն գոր- ծած է Ղազարի վրայ, որ զայն իւր մէջեալ Գո- լասանքի մէջ «Փարթ Ստամբոլ» կ'անուանէ, ուր անթիւ «վաճառականներ» կ'երթիւնէին, «բերեն բեռներ, երկիր խնդայ»:

Մինչեւ 1602 իւր կեանքն թաքուն կը

մնայ մեղմ¹, Ղազար կ'երեւայ թէ ականատես եղած է թոխաթի 1602, Մայիս 29ի հարուա- ծին, որով քարոքանդ եղաւ քաղաքը, զայս կ'ականարկէ ինքը իւր Ողբին մէջ:

Եւ զոկիս բերդդ գոված,
Քաղաքդ քո չէր պարտապաշտ,
Որ մեր շարեացն եկ քեզ հարուած,
Թախտընեցար աւաղակաց:

«Աւաղակներու» գերող գերիող արշաւանք- ներէն մաղապուր փախստական կը հասնի Ղա- ղար մինչեւ Ուկրանիոյ Եազովցա քաղաքը, աչքը յետոյ դէպի հայրենիք: Իւր Ողբին մէջ ար- ձանագրած է այս մասին սրտաճմլիկ տողերս:

Ղազար գերի մեղք գմբած,
Պանդուխտ եղար մէջ Ուուզպաց,
Դու հոգ մ'աներ, Տէրն ողորմած,
Տանի իւր տեղն ամէն ցրուած:

Այդ «ցրուած» ներէն էր ինքն ալ, բայց թէ վի- ճակեցան իրեն ամիսփուրիլ հայրենի երգիքին տակ, չգիտենք. բայց հաւանորէն ոչ:

1605/6 թուին կը գտնենք զինքը Եազ- լովցա գիւղաքաղաքը, ուր Արիստակէս եւ Վա- րապետ աշակերտներուն խնդրանքով յօրինած է թոխաթի վրայ երեք տաղ, սկիզբը կայ նա- խերգանք մը, ուր իւր բնակավայրն կը նկարա- գրէ այսպէս:

Կենամք քաղաք գիւղանման
Քսան տուն կայ ժողովրդեան
Չունինք գրեան, Ամմուռքեան
Ոչ ճաշուգիւրք, ոչ Գանձարան,
Անմըխիթար եմք արեւական,
Չի կար փեշա եւ գործարան,
Մնացաք պարապ եւ առանց բան,
Գրեցաք տետրակս ի Եազովցան²
Եւ ի խընդող մանկանց մեզ կան,
Արիստագէտ, Կարապետեան,
Կարդան զգովքս, ուրախանան,
Միշտ Աստուծոյ գոհութիւն տան³:

¹ Ձեռագիր մը՝ Ներսիսի Շնորհաւոյ Մեկնութիւն Մատթէի, որ այժմ Օքսֆորդի Բոգլեան Մատենադարանը կը գտնուի (Թ. 80, Հմմտ. Baronian-Conybeare, Catalo- gue, էջ 180) կ'ըսուի թէ ընդօրինակած է «Ղազար Թաղաթ- ցի» ի դուռն Ս. Ստեփանոսի վարժապետին, գծախտաբար իւր ուսուցչին՝ Սարճիւան թուականը յայտնի է (Պարու- ջեռագրին ոչ գրութեան թուականը յայտնի է (Պարու- նեան թէ տարէ կը համարի) եւ ոչ քաղաքը, որով գծուա- ըին է նոյնացնելու համար կուտան մը գտնել: Ինչի ծանօթ- րէն է այս շնորհը ուրիշ Ղազար Եւզովցացի արեղայ մ'ալ, որ 1598ին ի Բոթայ (Բեթաթաթ) ի խնդրոյ Ստեփանոս քահանայի Աւետարան մը կ'օրինակէ: Հմմտ. Բիւզան- զիոն 1897, Թ. 350:

² Տղ. Եազովցյան:

³ Իբիւ էջ 70: